

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ŞEYX İBRAHİM GÜLŞƏNİ BƏRDƏİ VƏ ONUN ƏRƏBCƏ DİVANI

İxtisas: 5717.01– Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Fəridə Əlövsət qızı Seyidova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Bakı Mühəndislik Universitetinin Xarici dillər kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Azadə Şahbaz qızı Musayeva

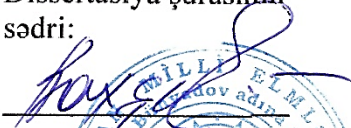
Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Əsgər Abdulla oğlu Rəsulov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Almas Qasım qızı Binnətova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ruhəngiz Aydın qızı Cümşüdlü

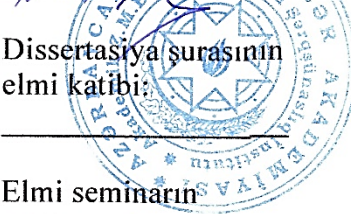
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

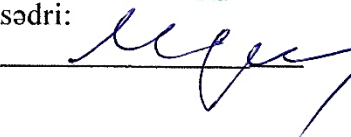
AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xanımzər Əli qızı Kərimova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Elman Hilal oğlu Quliyev

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Şərq mədəniyyətinin möhkəm bünövrələrindən sayılan təsəvvüf təlimi klassik ümumtürk ədəbiyyatının zənginləşməsində mühüm rol oynamaqla onun əsas qaynaqlarından birinə çevrilmişdir. Əxlaqi və fəlsəfi cərəyan olan Gülşənilik – sufi təriqətləri içərisində ən çox şöbəyə malik olan Xəlvətiliyin bir qoludur¹. Minlərlə ədib, şair, mütəfəkkir yetişdirmiş bu cərəyanın XV-XVI əsrlər türk mədəniyyətinə bəxş etdiyi şəxsiyyətlərdən biri də Gülşəniyyə sufi məktəbinin banisi olan həmyerlimiz İbrahim Gülşəni Bərdəidir (1426/27-1534). Azərbaycanda əsası qoyulan Gülşənilik məhz buradan Anadoluya, Balkanlara, Türkiyəyə və Şimali Afrika ölkələrinə nüfuz etmişdir. Misirdə təşkilatlanaraq oradan da digər ərazilərə yayılmışdır. Mənbələrdə əl-Bərdəi, əl-Təbrizi, əl-Azərbaycani nisbələri ilə adı keçən İbrahim Gülşəni Ağqoyunlu dövlətinin hüduqları daxilində yerləşən Diyarbəkirdə doğulmuş, gənclik illərini Təbrizdə, Qarabağda keçirmiş, həyatının son 30 ilini Misirdə yaşamış və orada da ömrünü başa vurmuşdur. Ədəbi və təsəvvüfi mirası vəfatından sonra ardıcılıqla tərəfindən mərkəz Misirlə (Qahirə, Bulaq, İsgəndəriyyə şəhərlərində) yanaşı Osmanlı ərazisində davam etdirilmiş, İstanbul, Ədirnə, Antalya, Urfa, Diyarbəkirdə Gülşəni sufi ocaqları açılaraq İbrahim Gülşəni məktəbinin məzunları kamil insan yetişdirməklə məşğul olmuşlar. Bu təsir sonrakı əsrdə Məkkə, Hələb, Şam və Balkanlara yayılmış və günümüzdə qədər müxtəlif şöbələrə ayrılaraq davam etmişdir. Gülşəniyyə mənəvi-əxlaqi cərəyanı təkcə geniş türk-müsəlman coğrafiyasını birləşdirən dini-əxlaqi bir düşüncə sistemi deyil, bir çox əsrlər boyu ədəbiyyat və incəsənəti də əhatə edən zəngin mədəni miras olmaqla bu möhtəşəm sufi məktəbinin araşdırılması ümumtürk mədəniyyətinin qaynaqlarının öyrənilməsi baxımından həmişə aktual olduğu kimi hazırda da aktuallığını qorumaqdadır.

Qeyd edək ki, dövrün tanınmış mütəfəkkirlərindən sayılan

---

¹ Lamii, Ç. Tercüme-i Nefəhatül-Üns (haz: M.Kara, S.Uludağ) / Ç.Lamii. – İstanbul: Marifet, –1995, –s.702-709; Ulu, M. Osmanlı Toplumunda Halvetilik ve Halvetiler IX/XV. Asır / M.Ulu. –Ankara: Berikan, – 2022, – s.36-39.

İbrahim Gülşəni tarixi mənbələrdə yalnız bir təriqət lideri olaraq deyil, həm də şair və siyasi xadim olaraq anılmışdır. Tarixi Ağqoyunlu, Məmlük və Osmanlı dövlətlərinin hakim dairələri ilə sıx əlaqələri olmuş şeyx-şairin həyat və fəaliyyətinin hərtərəfli tədqiqi ümumtürk tarixinin əlaqədar dövrlərinin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsi baxımından da çox əhəmiyyətlidir.

İbrahim Gülşəni klassik ənənəyə sadıq qalaraq türk, fars və ərəb dillərində divan və əsasən məsnəvi janrında 10-dan artıq əsər yazmışdır. Şairin türkcə yaradıcılığı hərtərəfli tədqiq olunmuş, farsca əsərləri qismən araşdırılmış, ərəbcə yazdığı əsərlərinin toplandığı və yaradıcılığında yeganə hesab olunan “Divan”ı isə günümüzə qədər layiqli, həm də geniş tədqiqata cəlb olunmamışdır. Müdafiəyə təqdim olunmuş dissertasiya işi şairin ərəbcə “Divan”ının tekstoloji-filoloji tədqiqini əhatə edir və qoyulan problem orta əsrlər türk ədəbiyyatının ərəb dilində yaranmış nümunələrinin ortaya çıxarılması məqsədilə atılmış bir addımdır. Yenə qeyd edirəm ki, “Divan”ın orta əsrlər türk ədəbiyyatında ərəb dilində ən irihəcmli və mürəttəb divan olması faktı işin önəmini daha da artırır.

Ədibin həyat və yaradıcılığı haqqında orta əsrlərdən bu yana aşağıdakı müəlliflərin əsərlərində, mənaqibnamə və təzkirələrdə məlumatlar mövcuddur:

Əbdülvəhhab Şarani (1493-1565)², Abdür-rauf əl-Münəvi (1545-1622)³, Nəcməddin Mahmud b.Əhməd əl-Ğazzi (1570-1650)⁴, Səhi bəy (-1548)⁵, Lətifi (1490-1582)⁶, Səlahəddin Mövləvi⁷, Muhyi Gülşəni (1529-1608)⁸, Mahmud Cəmaləddin əl-Hulvi

² الشعراني، عبد الوهاب. لوائح الأنوار القدسية في طبقات الاخيار \ الجزء الثاني، مصر ١٨٩٧

³ المناوي، عبد الرؤوف. الكواكب النورية في تراجم السادة الصوفية \ مصر، ٢٠٠٦

⁴ الغزي، نجم الدين الكواكب السائرة بأعيان المئة العاشرة \ بيروت، ٢٠٠٦

⁵ Sehi Bey. Tezkire Heşt-behişt (haz: Mustafa İsen) / Sehi Bey. – İstanbul: Tercüman, – 1980.

⁶ Latifi. Tezkire (haz. Mustafa İsen) / Latifi. –Ankara: Kültür Bakanlığı, – 1990.

⁷ El-Mevlevi, S. Tercüme-i Hal-i Hazreti Pir İbrahim Gülşeni / El-Mevlevi. S. – İstanbul, –1989.

⁸ Gülşeni, M. Menakıb-ı İbrahim Gülşeni (haz: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi) / – İstanbul: Türkiye Yazma eserler Kurumu Başkanlığı yayınları, – 2014.

(1574-1654)⁹, Taşköprülüzadə Əbülxeyr Üsaməddin Əhməd (1495-1561)¹⁰, Həririzadə Mehmed Kəmaləddin (1850-1882)¹¹, Şəmləlizadə Əhməd əfəndi (-1678/79)¹², İbnül-İmad (1623-1679)¹³, Ömər Rza Kəhhalə (1905-1987)¹⁴, Salih Əfəndi¹⁵, Nazir İbrahim (1693-1774)¹⁶, Katib Çələbi (1609-1656)¹⁷, Evliya Çələbi (1611-1681)¹⁸.

Gülşəni tədqiqatçıları üçün bu qaynaqlar içərisində ən qiymətli, şairin nəvəsi ilə evlənmiş, eyni zamanda oğlunun müridi olan Muhyi Gülşəninin mənəqibnaməsi – “Mənəqibi-İbrahim-Gülşəni” əsəridir. Belə ki, Muhyi öz şeyxinin həyatını doğumundan ölümünə qədər mənqibəvi dillə təsvir etmişdir¹⁹.

XIX-XX əsrlərdə Gülşəni haqqında müstəqil tədqiqatlar və əsərlərinin nəşrinə Türkiyədə başlanılmışdır. İbrahim Gülşəni və ümumilikdə Gülşəniliklə əlaqədar tədqiqat işlərindən ən mühümləri aşağıda qeyd edilmişdir. Azərbaycanda İbrahim Gülşəninin ədəbi irsinin ən tanınmış tədqiqatçısı professor Azadə Musabəylidir. Alim 2012-ci ildə nəşr etdiyi “Şeyx İbrahim Gülşəni

---

⁹ Hulvi, M.C. Lemezati-i Hulviyyə ez Lemezati-Ülviyyə (Büyük Velilərin Tatlı Halləri) / M.C.Hulvi. (hazırlayan: Mehmet Serhan Tayşi), – İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, –1993.

¹⁰ Taşköprülüzadə, İ. Eş-Şakaiku`n-Numaniyyə fi Ulemai`d-Devleti`l-Osmaniyyə / İ. Taşköprülüzadə (nəşr. A. Subhi Fırat), – İstanbul, – 1985.

¹¹ Çiçek, Y. Həririzadə Mehmed Kəmaləddin: Hayatı, Eserləri və Tibyānu Vesāili`l-Hakāik fi Beyāni Selāsilē`t-Tarāik Muhetevası-Kaynakları (magistr dissertasiyası) / Y.Çiçek. – İstanbul, – 1982.

¹² Yazıcı, T. Muhyi-i Gülşəni, Menakıb-i İbrahim-i Gülşəni və Şemleli-zadə Ahmed Efəndi Şive-i Tarikat-i Gülşəniyə / T.Yazıcı. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, – 1982.

¹³ جمال الدين، محمد بن يوسف بن هشام الأنصاري \ شذور الذهب، ٢٠٠٧

¹⁴ كحالة، عمر رضا. معجم المؤلفين \ بيروت، ٢٠١٥

¹⁵ مناقب اوليائي مصر، دار الطباعة العامرة: ١٨٤٦

¹⁶ İbrahim, N. Beyani-tarikati-Gülşəni / N. İbrahim. – Millət kitabxanası Ali Emiri, Şəriyyə, 888

¹⁷ Çelebi, K. Keşfu`z-Zünün an Esmāi`l-kütübü ve`l Fünün: [2 ciltte] / K. Çelebi, – İstanbul: MEB, – 1941.

¹⁸ Rıhtım, M. Evliya Çələbi səyahətnaməsində Azərbaycan / Rıhtım, – Bakı: Nurlar, – 2012.

¹⁹ Muhyi, G. Menākīb-i İbrāhim-i Gülşəni (haz: Koç M., Tanrıverdi E.) / Muhyi, G. – İstanbul: TYEKB, – 2014.

Bərdəi və türk divanı” adlı ikicildlik monoqrafiyasında şair haqqında aparılmış tədqiqatları cəm etmişdir. Biz də öz növbəmizdə adı çəkilən monoqrafiyanın nəşrindən sonra yayınlanmış tədqiqat işlərini həmin siyahıya əlavə etmişik:

“Asar-ı Kemal. Şerh-i Esmā-i Enbiyanın ve Evliyanın Kıssası”²⁰, “Xarabat”²¹, “Tibyānu vəsailil-həqaiq fi bəyani səlasilit-təraiq”²², “Əsami”²³, “Qamusül-əlam”²⁴, “Sicilli-Osmaniyyə”²⁵, “Osmanlı müəllifləri”²⁶, “Əsmāi-şüərayi-Amid”²⁷, “Səfinətül-evliya”²⁸, “Tomari-türüqi-aliyyə”²⁹, “Türk edebiyatı tarixi”³⁰, “Nesimi-Usuli-Ruhi (hayatı, sanatı, şiirleri)”³¹, “Diyarbakirli fikir və sanat adamları”³², “XVII yüzyl tezkirelerine göre şair ve eser üzerine deęerlendirmeler”³³, “Gülşeniye ve güldeste”³⁴, “Osmanlı toplumunda zındıklar ve Mülhidler”³⁵, “Dini-tasavvufi türk

---

²⁰ Kamal, İ.S. Asar-ı Kemal. Şerh-i Esmā-i Enbiyanın ve Evliyanın Kıssası, / İ.S.Kamal. – İstanbul,-1214/1800.

²¹ Ziya Bey. Harabat (tezkire) / Ziya Bey. – İstanbul, –1294/1877.

²² Haririzade, M.K. Tibyanu Vesailil-Hakaik Fi Beyani Selasilit-Tarık / M.K.Haririzade.–Süleymaniyyə ktb., İbrahim Əfəndi, № 430-432.

²³ Muallim, N. Esami / N. Muallim. –İstanbul: Mahmud bey Matbaası,– 1308/1891.

²⁴ Sami, Ş. Qamusul-əlam / Ş.Sami.– İstanbul,– 1996.

²⁵ Süreyya, M. Sicilli-Osmaniyyə: [4 cilddə] / M.Süreyya.– İstanbul,–1308-1315 /1890-1897.

²⁶ Bursalı, M.T. Osmanlı müəllifləri: [3 cilddə] / M.T.Bursalı.– İstanbul: Matbaa-i Amire, – 1333-1342/ 1914-1923.

²⁷ Ali Emiri efəndi. Esmāi-şuaray-i-Amid (haz. Galip Güner, Nurhan Güner) /– Ankara: Anıl, – 2003.

²⁸ Vassaf, O.H. Sefinetül-evliya / – O.H. Vassaf. – İstanbul: Kitabevi,– 2006.

²⁹ Vicdani, S. Tarikatler ve silsileleri / S.Vicdani. – İstanbul: Enderun,– 1995.

³⁰ Kocatürk, V. M. Türk edebiyatı tarixi / V.M.Kocatürk. – Ankara: Edebiyat yayımevi,–1964.

³¹ Gölpınarlı, A. Nesimi-Üsuli-Ruhi (Hayatı-sanatı-şiirleri) / A.Gölpınarlı. – İstanbul: Varlık,– 1953.

³² Beysanoęlu, Ş. Diyarbakirli Fikir ve Sanat adamları, I c./ Ş.Beysanoęlu. – İstanbul: San matbaası,–1996.

³³ Kılıç, F. XVII. Yüzyıl tezkirelerinde Şair ve Eser Üzerine Deęerlendirmeler / F.Kılıç.– Ankara: Akçaę,–1998.

³⁴ Kara, M. Gülşeniye ve Güldeste // Uludaę Üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi, – sayı 7,– cilt 7,–1998,–s.41-58.

³⁵ Ocak, A.Y. Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. yüzylar) / A.Y.Ocak.– İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı,–1998.

edebiyatı”³⁶, “İslami Türk edebiyatı”³⁷, “Ana hatlarıyla tasavvuf ve tarikatlar”³⁸, Fetihten sonra İstanbulda ilk halveti şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sünbül Sinan ve Merkez Efendi”³⁹, “Gülşenilikte musiki ve musikişinaslar”⁴⁰, “Osmanlı devletinde Gülşeni tarikatı (genel bir yaklaşım denemesi)”⁴¹, “Gülşeniyye tarikatı ile irtibatı olan bazı Mevlevi şairler, Mevleviliğin kuruluş dönemi (XVI. yüzyıl) Gülşeni şairler üzerindeki etkisi: İbrahim Gülşeni, Usuli ve Za’fi örneği”⁴², “Osmanlı kültür ve sanatında İbrahim Gülşenin işlevi”⁴³, “İbrahim Gülşeni divanında tezat sanatı kullanımları”⁴⁴, “Gülşeni gelenekte şairler, eserler ve kavramlar”⁴⁵ və s.

Qeyd edək ki, sufi təriqətləri haqqında yazılmış əksər tədqiqat əsərlərində Gülşenin adına rast gəlmək mümkündür. İbrahim Gülşenin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş müstəqil tədqiqat işləri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

“İbrahim Gülşeni” (1904)⁴⁶, “İbrahim Gülşeni və tarikatı”

---

³⁶ Güzel, A. Dini Tasavvufi Türk Edebiyatı / A. Güzel.–Ankara: Akçağ.– 1999.

³⁷ Pekolcay, N. İslami Türk Edebiyatı / N. Pekolcay.– İstanbul: Kitabevi.– 2002.

³⁸ Yılmaz, H.K. Ana hatlarıyla tasavvuf ve tarikatlar / H.K.Yılmaz.– İstanbul: Ensar.– 2014.

³⁹ Yazıcı, T. Fetihten Sonra İstanbulda Halveti Şeyhleri / T.Yazıcı.– İstanbul, – 1956.

⁴⁰ Akpınar, H. Gülşenilikte Musiki ve Musikişinaslar. Doktora Tezi. / H. Akpınar. – Şanlıurfa: Harran Üniversitesi.– 2004.

⁴¹ Kılıç, R. Osmanlı Devleti’nde Gülşeni Tarikatı (Genel Bir Yaklaşım Denemesi) //–Ankara: OTAM.–s. 15.–2004.–s. 209-226

⁴² Adak, A. Mevleviliğin Kuruluş Dönemi (XVI. Yüzyıl) Gülşeni Şairler Üzerindeki Etkisi: İbrahim Gülşeni, Usûli ve Za’fi Örneği //– Sakarya: İlahiyat Fakültesi Dergisi, – 13/24 (December 2011).–s. 143-155.

⁴³ Macit, M. Osmanlı Kültür ve Sanatında İbrahim Gülşeni’nin İşlevi //– İstanbul: Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi,–2012.–sayı: 60,–s. 193-214.

⁴⁴ Töre, E. İbrahim Gülşeni Divanında Tezat Sanatı Kullanımları //–Erdem dergisi, – 2023. –sayı 84,–s.219-248

⁴⁵ Yılmaz, S. Gülşeni Gelenekte Şairler, Eserler ve Kavramlar / S.Yılmaz.–İstanbul: Erkam,– 2024.

⁴⁶ Hocazade, A. H. İbrahim Gülşeni /A.H.Hocazade. –İstanbul,–1904/05.

(1951)⁴⁷, “Gülşeni “Divan”ı (1976)⁴⁸, “Gülşeni “Divan”ı (1976)⁴⁹, “İbrahim Gülşeni “Divan”ı (1996)⁵⁰, “İbrahim Gülşeni: hayatı, eserleri, tarikatı” (2000)⁵¹, “Divanu-İbrahim Gülşeni” (2006)⁵², “Şeyh Mehmed Lali Fenayi’nin Şerh-i Manevi-yi Şerifi’nin transkripsiyonlu metni”⁵³ adlı tədqiqat işləri, “İbrahim Gülşeni’ye ait Manevi adlı eserin La’li Mehmed Fenai tərəfindən şerhi” (2009) adlı magistr dissertasiyası⁵⁴, “İbrahim Gülşeni’nin Divanı” adlı doktorluq dissertasiyası⁵⁵ (2021), “Ene’l-Aşk Demişti İbrahim Gülşeni”⁵⁶ (2022) adlı tədqiqat işi və s.

Azərbaycanda Gülşəni və onun yaradıcılığı ilə bağlı aparılmış tədqiqat işlərindən mühümləri aşağıdakılardır: Hafiz Hüseyn Kərbəlayi Təbrizi “Rövzətül-cinan və cənnətül-cinan” əsərində, Məhəmmədəli Tərbiyə “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində, Məhəmməd Əli Eyni Bakıda çap olunan “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsinin 1923-cü il tarixli 6-cı sayında Seyid Yəhya Bakivi ilə bağlı məqaləsində, Fazil Seyidov “Azərbaycanın görkəmli simaları” silsilə yazıları içərisində İbrahim Gülşəniyə həsr olunmuş məqaləsində (1944), Həmid Araslı “XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” (1960), Pənahi Makulu “Ədəbi məlumat

---

⁴⁷ Yazıcı, T. Gülşeni ve Tarikatı (mezuniyet tezi)/ T.Yazıcı.–Ankara,–1951.

⁴⁸ Şahinalan, M. Gülşəni “Divan”ı (Türkiyat Ensittüsü, T. №1790)/ M.Şahinalan. –1976.

⁴⁹ Şimşək, N. Gülşəni “Divan”ı (Metin və indeks)/ Türkiyat Ensittüsü ktp., T. № 1730, – İstanbul,–1976.

⁵⁰ Akay, M. İbrahim Gülşəni “Divan”ı (Metin, Dil özellikleri-Sözlük), doktora tezi / M.Akay.–Konya,–1996.

⁵¹ Konur, H. İbrahim Gülşəni. Hayatı, eserleri, tarikatı / H. Konur. – İstanbul: İnsan yay, – 2000.

⁵² Kızılcık, A. Divanu-İbrahim Gülşəni/ A.Kızılcık.–Şam,–2006.

⁵³ Özenç, S. Şeyh Mehmed La’li Fenâyi’nin Şerh-i Manevi-i Şerifi’nin Transkripsiyonlu Metni, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi / S.Özenç. – Sakarya: SAÜSBE,– 2008.

⁵⁴ Tek, A. İbrâhim Gülşəni’ye Ait Mânevî Adlı Eserin Lâ’li Mehmed Fenâi Tarafın dan Şerhi /–Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,–2009.

⁵⁵ Avçin, M. İbrahim Gülşəni’nin Divanı Metin-Dil Hususiyetleri-Sözlük: / Doktor Tezi / M. Avçin –Konya: Selçuk Üniversitesi,– 2021.

⁵⁶ Macit, M. Ene’l-aşk demişti İbrahim Gülşəni / M.Macit – İstanbul: Turkuvaz Medya Muhit Kitap,– 2022.

cədvəli” (1962), Qulam Məmmədli “Təzkirə” (1954) əsərində, Ziya Bünyadov “Gülşəniyyə sufi təriqəti” adlı məqaləsi (1985) və “Dinlər, təriqətlər, məzhəblər” əsərində (1997), Aləm Nuriyev “Gülşəni Bərdəi” (1986), Səadət Şıxıyeva “XV yüzil Türk bədii-fəlsəfi fikir tarixində Nəsiminin yeri” (2000) məqalələrində, Zakir Məmmədov “Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi” (2006) əsərində, Nəsrin Ələsgərova “Суфийский тарикат Гюлшанийя” (1997), Mehmet Rıhtım “Şərq ədəbiyyatında Xəlvətlik təsəvvüfi görüşlərinin təşəkkülü və Seyyid Yəhya Bakuvi yaradıcılığı” (2005), “Seyyid Yəhya Bakuvi və Xəlvətlik” (2005), “Şəfa əl-əsrar” (2013), Nəzakət Məmmədli “Azərbaycandan dünyaya doğan günəş: Seyyid Yəhya Bakuvi və Xəlvətlik” (2016) adlı əsərlərində Gülşəni haqqında araşdırmalarını dərc etmişlər. Azərbaycanda Gülşənişünas adlandırılan biləcəyimiz yeganə alim isə daha öncə də vurğuladığımız kimi professor Azadə Musabəylidir. O 1982-2012-ci illər arasında Gülşəniyə həsr edilmiş 25 məqalə və iki kitabın müəllifidir.

Avropada ümumilikdə Şərqi mənəvi həyatın və əxlaqi dəyərlərin təlimi kimi sufizmlə bağlı araşdırmalarda Gülşəniliyin adına rast gəlmək mümkündür. Bilavasitə Gülşəni ilə bağlı tədqiqatlar isə aşağıda qeyd olunmuşdur:

“Two Variations on the Same Theme: The Zawiya of Hasan al-Rumi. The Takiyya of Ibrahim al-Kulshani” (1985)⁵⁷, “The Takiyyat Ibrahim al-Kulshani in Cairo” (1988)⁵⁸, “Ibrahim-i Gulshani and the Khalwati-Gulshani Order” (2017)⁵⁹.

İbrahim Gülşəninin ərəb dilində yeganə əsəri olan “Divan”ı isə indiyə kimi ölkəmizdə və Türkiyədə müstəqil tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu divan Türkiyəli alim Abdullah Kızılcık tərəfindən bir nüsxə əsasında ərəbcə 50 səhifəlik təqdim yazısı ilə Dəməşqdə

---

⁵⁷ Fernandes, L. Two Variations on the Same Theme: The Zawiya of Hasan al-Rumi, The Takiyya of Ibrahim al-Kulshani. // L.Fernandes.– Annales Islamologiques 21,– 1985.–p.95-111.

⁵⁸ Behrens-Abouseif, D. The Takiyyat Ibrahim al-Kulshani in Cairo // D.Behrens Abouseif.–Muqarnas 5,–1988.–p. 43-60

⁵⁹ Emre, S. Ibrahim-i Gulshani and the Khalwati-Gulshani Order: Power Brokers in Ottoman Egypt/ S.Emre.–Studies on Sufism 1. xiv, 431 pp. Leiden: Brill,–2017.

çap olunmuşdur. Ondan başqa divanla bağlı heç bir xüsusi tədqiqata rast gəlmədik. “Şeyx İbrahim Gülşəni və onun ərəbcə divanı” adlı dissertasiya işimizə mövzu olaraq seçdiyimiz bu divan tərəfimizdən iki nüsxə əsasında tədqiqə cəlb edilərək, paleoqrafik-tekstoloji və ədəbi yönərdən onun şərhinə çalışılmışdır. Qeyd edək ki, bizim araşdırmamız Kızılcıkdan fərqli olaraq iki nüsxə əsasında aparılmışdır: Dünya şərqşünaslığına məlum olan Ankara nüsxəsi (Ankara Universiteti, Dil, tarix, coğrafiya fakültəsi kitabxanasında saxlanılan A-421 şifrlı yazma) və əlavə olaraq Azadə Musabəyli tərəfindən AMEA Əlyazmalar İnstitutunda aşkarlanmış Bakı nüsxəsi (AMEA Əlyazmalar İnstitutu B-778).

Qeyd edilməlidir ki, türk ədəbiyyatının ərəb dilində yazmış nümayəndələri arasında bu dildə ən zəngin yaradıcılığa sahib İbrahim Gülşəninin irsinin hərtərəfli öyrənilməsi, türk xalqları ədəbiyyatına yeni mənbə və elmi ictimaiyyətə yeni əlyazma abidənin təqdim olunması, mənbələrdə bu “Divan” haqqında olan məlumatların dəyərləndirilməsi, “Divan”ın filoloji və paleoqrafik baxımlardan incələnməsi, əsas mövzu və motivlərinin üzə çıxarılması və sair aspektlərdən mövzunun aktuallığı əsaslandırıla bilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin *obyektı* XV-XVI əsrlər türk ədəbiyyatının məhsuldar yaradıcılığa malik nümayəndələrindən olan İbrahim Gülşənidir. Gülşəni irsinin türkcə olan qismi araşdırılaraq elm aləminə tanındılsa da, farsca və ərəbcə yaradıcılığı hələ ki kölgədə qalmaqda davam edir. Bunlar da onun yaradıcılığının tədqiqi və öyrənilməsi işində bir natamamlıq yaradır. Azərbaycandan dünyaya yayılmış Xəlvətiyyə sufi məktəbinin Gülşəniyyə qolunu qurmuş, ərəb dilində ərəblərin “sultanul-əşiqin”i İbnül-Farizin divanı ilə yarışacaq bir divan yazmış, farsca Mövlanə Cəlaləddin Ruminin təsiri ilə irihəcmli divan və məsnəvilər yaratmış, türkcə Yunus ilahiləri kimi səmimi və axıcı üslubda şeirlər qoşmuş bu coşğun təbli ədibimiz türk xalqlarının ədəbiyyat tarixində sütun şairlərdən biri olaraq qeyd olunmalıdır. Göründüyü kimi, şair bir-birindən fərqli üç məktəbi özündə cəm edən zəngin, çoxşaxəli bir irs qoyub getmişdir.

Araşdırmanın *predmetini* isə ustad şairin ərəbdilli

yaradıcılığı təşkil edir. Bu divan on min misradan ibarət müntəzəm bir divandır. Orta əsrlər türk ədəbiyyatının bilinən nümayəndələri arasında (Muğləsi Bərdəi, Musa Şəhavət, İsmayıl b Yəsar, Əbul-Abbas əl-Ama, Zülfüqar Şirvani, Xaqani, Qazi Bürhanəddin, Hamidi, Nəsimi) bu həcmdə ərəbcə divanı olan ikinci müəllif yoxdur. Divanda iki irihəcmli qəsidə, 56 qəzəl və 171 rübai vardır. Tədqiqat işində divanın iki əlyazma nüsxə əsasında paleoqrafik-tkstoloji tədqiqi və filoloji-üslubi şərhı yer alır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın *məqsədi* XVI əsr türk şairi İbrahim Bərdəi Gülşəni yaradıcılığının öyrənilmə çevrəsinin tamamlanmasıdır. Belə ki, türkcə yaradıcılığı tədqiq olunmaqla çevrənin bir qismi bağlanmış, digər hissə açıq qalmaqdadır. Ərəbcə yaradıcılığı da dissertasiyamız vasitəsilə araşdırılaraq ikinci hissənin tamamlanması məqsədini daşıyır. Tədqiqatın *vəzifələri*:

- Türk ədəbiyyatının əsas qaynaqlarından olan sufiliyin Gülşənilik fəslinə diqqəti çəkmək;
- Orta əsrlər türk ədəbiyyatına yeni mənbənin təqdim edilməsi;
- Türk xalqlarının ərəb dilində yaranmış ədəbiyyat nümunələri sırasına daha bir əsərin əlavə olunması;
- Ərəb dilində yazmış türk şairinin irsinin araşdırılması;
- Elm aləminə məlum olmayan yeni əlyazma nüsxəsinin elmi ictimaiyyətə tanıtılması;
- İbrahim Bərdəi Gülşəni yaradıcılığına dair mövcud biliklərin dolğunlaşdırılması;
- Şairin ərəbcə “Divan”ının əldə olunmuş 2 əlyazma nüsxəsinin elmi-paleoqrafik təsviri, tekstoloji müqayisəsi;
- “Divan”ın ideya-bədii qaynaqlarının üzə çıxarılması;
- “Divan”ın poetik-üslubi özəlliklərinin diqqətə çatdırılması.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işində sistemətik və nəzəri təhlil yolu ilə müxtəlif tədqiq metodlarından istifadə edilərək nəticəyə gəlinmişdir. Əsasən, nəzəri tədqiqat metodlarından istifadə edilmiş, həmçinin müqayisə və analitik metodlara da istinad edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

– Orta əsrlər türk ədəbiyyatının ərəbcə yazmış nümayəndələri arasında İbrahim Gülşəni ən zəngin yaradıcılığa sahib ədibdir.

– Dissertasiyanın tədqiq obyektini olan “Divan” klassik türk ədəbiyyatında ərəb dilində yazılmış ən mürəttəb və irihəcmli divandır.

– Əsərin elmi ictimaiyyətə ilk dəfə təqdim olunan Bakı nüsxəsi ilə Ankara nüsxəsi arasında ciddi fərqlər yoxdur.

– Əsərin dili və sənətkarlıq xüsusiyyətləri orta əsr müəlliflərinin divanın şathiyyələrdən ibarət olduğuna dair fikrini təkrar etməyə imkan verir.

– Gülşəni ərəbcə divanında farsca və türkcə divanları ilə ortaq mövzulara və ideya-bədii qaynaqlarına müraciət etmişdir.

– “Divan”ın strukturu klassik divan tərtibatına dair tələbləri ödəyir.

– “Divan” sifət təsviri məzmununda olub, şeyx-şairin müridlərinə, tələbələrinə təlimatlar, irşadi məlumatları ehtiva edir.

– Gülşəninin ədəbi-fəlsəfi məktəbi ölümündən sonra Osmanlı, Balkanlar, Şimali Afrika ərazisində yayılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ərəbcə yazmış türk ədəbiyyatı nümayəndələrindən birinin Azərbaycan elmi mühitinə təqdim olunması, uzun ömrünə günümüzün sərhədləri ilə Azərbaycanı, Türkiyə və Misiri sığdıran Gülşəninin qurduğu sufi məktəbinin ən çox şair yetişdirən təriqət olaraq ümumtürk mədəniyyəti və ədəbiyyatı üçün önəminin diqqətə çatdırılması, ərəbcə yazılmış türk ədəbi abidəsinin tekstoloji-filoloji tədqiqi, dünyada bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar üçün bir yenilik olaraq əsərin ikinci əlyazma nüsxəsinin təqdimini, orta əsrlər türk ədəbiyyatına yeni qaynağın təqdim edilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın əsas elmi yeniliyi Gülşəninin ərəbcə divanının dissertasiya səviyyəsində araşdırmaya cəlb edilməsidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ümumilikdə Şərq ədəbiyyatı, xüsusən XV-XVI əsrlər ümumtürk ədəbiyyatı ilə bağlı gələcək tədqiqatlarda istifadə olunmaq üçün yeni mənbə elmi dövrüyyəyə

daxil edilir. Praktiki əhəmiyyəti isə odur ki, ədəbiyyat tarixi dərslərimizdə İbrahim Bərdəi Gülşəni ilə bağlı daha dolğun məlumatlar yer alacaqdır. Dissertasiyada irəli sürülən müddəə və qənaətlərdən dərslərlərin və dərslərsəitlərinin yazılmasında da istifadə etmək olar. Praktiki olaraq, bu işdən tələbələrin, müəllimlərin və ümumiyyətlə, klassiki irsimizlə maraqlanan oxucuların faydalanması mümkündür.

Tədqiqat işinin aprotasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Bakı Mühəndislik Universitetinin Xarici dillər kafedrasında hazırlanmışdır. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları, başlıca elmi yenilikləri müəllifin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda və məcmuələrdə, xarici ölkələrin nüfuzlu jurnallarında, eləcə də çıxış və məruzələrin çap edildiği konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiği təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Mühəndislik Universitetinin Xarici dillər kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu və işin həcmi. Dissertasiya Giriş (20 052 şərti işarə), 3 fəsil (I Fəsil – 70 788 şərti işarə, II Fəsil – 77 345 şərti işarə, III Fəsil – 83 324 şərti işarə), Nəticə (5054 şərti işarə) və Ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi şərti işarələrlə 256 563 işarədir. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yerinə yetirilmişdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işin elmi qaynaqları müəyyənləşdirilir və tədqiq olunma səviyyəsi araşdırılır. Eyni zamanda, burada dissertasiya işinin əsas məqsədi, həmin məqsədə çatmaq üçün qarşıya qoyulan vəzifələr müəyyən edilir, araşdırmanın nəzəri-metodoloji əsasları açıqlanır, işin elmi yeniliyi, praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılır, strukturu barədə yığcam məlumat verilir.

Birinci fəsil **“Türk ədəbiyyatının mütəfəkkir şairi İbrahim Gülşəni. Həyat və yaradıcılığına ümumi baxış”** adlanır. Burada şairin ümumtürk ədəbiyyatında yeri, həyatı və yaşadığı dövrdə hakim dairələrlə əlaqələrinə nəzər salınmış; şair, təriqət başçısı və siyasi-ictimai xadim olaraq fəaliyyəti barədə mühüm məqamlara toxunulmuş; üç dildə (ərəb, fars, türk) olan yaradıcılığı haqqında məlumat verilmişdir. Bu fəsil üç paragrafdan ibarətdir. Birinci fəslin ilk paragrafı **“Türk xalqları ədəbiyyatı tarixində İbrahim Gülşəni şəxsiyyəti”** adlanır. Bu paragrafda İbrahim Gülşəni şəxsiyyəti şair, siyasi xadim və təriqət lideri vəsfləri ilə hərtərəfli incələnmişdir. İslami əxlaqın ədəbiyyata qazandırdığı estetik dəyərlərdən olan təsəvvüfi məzmun nəhəng islam sivilizasiyasının birgə əməyi nəticəsində ortaya çıxmışdır. Belə ki, VIII əsrdə təməlləri atılaraq getdikcə sistemləşməyə və təşkilatlanmağa başlayan, X-XI əsrlərdə tam formalaşan bu düşüncə sistemi onlarla sufi məktəbinin yetişməsinə rəvac verərək, buna mütənəsb surətdə təsəvvüf ədəbiyyatının meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. Sufilik, başqırd filosof-ilahiyyatçısı İlşat Nasırovun təbirilə, *“islam dininin vacib bir elementi, müsəlman mədəniyyətinin mənəvi-irfani istiqaməti, sosial-siyasi təşkilat, mistik-asketik bir cərəyan, mənəvi təcrübə, xüsusi davranış və özünüifadə vasitəsi olaraq”*⁶⁰ həyatın bir çox sahələrinə, o cümlədən, ədəbiyyata da təsir etmişdir. Türk dünyasında Əhməd Yəsəvinin adı ilə başlayan sufilik⁶¹ qısa zamanda yayılaraq bu ideologiyanın ən gözəl təmsilçilərinin yetişməsinə rəvac vermişdir. Türk ədəbiyyat tarixinin önəmli tədqiqatçılarından olan Fuad Köprülü təsəvvüfün türklər arasında sürətlə yayılmasının səbəbini belə əsaslandırır: *“Türklər ilahilər, şeirlər oxuyan, Allah rızası üçün xalqa bir çox yaxşılıqlar edən, onlara cənnət və səadət yollarını göstərən dərvişləri əskidən dini müqəddəslik verdikləri ozanlara bənzədarək istiqanlıqla qəbul edirlər, dediklərinə inanırlar. Bu surətlə, əski ozanların yerini artıq “Ata” və “Bab”*

---

⁶⁰ Насыров, И. Р. Основания исламского мистицизма (генезис и эволюция) / И. Р. Насыров. - М.: Языки славянских культур, -2012.

⁶¹ Akkuş, M. Tasavvufun Anadoluya girişi ve islamlaşmada rolü. Tanımı, kaynaklar ve tesirleriyle tasavvuf / M.Akkuş. -İstanbul: Seha neşriyatı,-1991,-s.135.

ləqəbli bir qrup dərviş tuturdu”⁶². Sədası Bakı şəhərindəki xanəqahından çıxaraq mənbələrdə göstərilən iyirmi min tələbəsi⁶³ vasitəsilə dünyanın dörd bir yanına yayılmış, Xəlvətlik sufi məktəbini “*məhəlli təriqət*”⁶⁴ xarakterindən çıxararaq, böyük bir fəlsəfi düşüncə sisteminə çevirmiş Seyid Yəhya Bakuvinin (-1466) yetirməsi Dədə Ömər Rövşəninin (-1487) qurduğu Rövşəniyyə qolundan ayrılan Gülşəniliyin rəhbəri İbrahim Gülşəni (-1534) sufiliyin ən görkəmli türk təmsilçilərindəndir⁶⁵.

İbrahim Gülşənini mənbələr əl-Amidi, əl-Bərdəi, əl-Təbrizi, əl-Azərbaycani nisbələri ilə qeyd edirlər. Doğum yeri bəzi mənbələrdə Bərdə, bəzində Ağqoyunlu dövləti hüduclarına daxil olan Diyarbəkir (Amid) göstərilir. Nəzərə alsaq ki, orta əsrlərdə elm xadimləri getdikləri, yaxud yaşadıkları bir çox şəhərin adını özlərinə nisbə götürmüşlər, onda İbrahim Gülşəninin Amid şəhərində (Diyarbəkir) doğulsa da, Təbrizdə yaşaması, bir müddət Qarabağda qalması nəticəsində əl-Azərbaycani, yaxud əl-Bərdəi nisbəsi ilə tanınması mümkündür. Bizim tədqiqat nəticəsində gəldiyimiz qənaətə əsasən, şair Diyarbəkirdə doğulmuşdur. Bərdəi nisbəsi mürşidi Dədə Ömərlə Qarabağda görüşməsi, onun vasitəsilə haqq yolunu bulması və bir müddət burada yaşaması səbəbilə mənbələrə düşmüşdür. Hər bir halda, həm Diyarbəkirin, həm Bərdənin Ağqoyunlu dövlətinin hüducları daxilində olmasını nəzərə alsaq, şairin milli mənsubiyyəti məsələsi öz həllini tapmış olur. Ancaq Gülşəninin yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndəsi olaraq dəyərləndirilməsi onun geniş çevrəsinin daraldılmasına gətirib çıxara bilər. Gülşəni ədəbi-fəlsəfi məktəbinin mərkəzi Qahirə şəhəri olmuş, buradan Osmanlı dövlətinin digər ərazilərinə yayılmış, davamçıları bu coğrafiyada

---

⁶² Köprülü, F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar / F.Köprülü.–Ankara: Akçağ, –2013,–s.51.

⁶³ Əl-Bakuvi, S.Y. Şəfa əl-Əsrar / S.Y.Əl-Bakuvi. (haz.M.Rıhtım).–Bakı: Elm, –2013,–s.48

⁶⁴ Rıhtım, M. Seyid Yəhya Bakuvi və Xəlvətlik/ M.Rıhtım.–Bakı: Qismət,–2005, –s.9.

⁶⁵ Seyidova, F. XVI əsr Azərbaycan divan ədəbiyyatının nümayəndəsi İbrahim Gülşəni Bərdəi və onun ərəbcə yaradıcılığı //– Bakı: Journal of Baku Engineering University, Philology and Pedagogy, –2021, Volume 5, Number 2. –s.95-103, – s.96.

fəaliyyət göstərmişlər. Növbəti əsrlərdə isə Şam, Məkkə, Balkanlarda intişar tapmışdır. Ağqoyunlular və Osmanlılarla yaxınlığı, həmçinin Misir məmlükləri ilə əlaqələri şeyx-şairin rəngarəng şəxsiyyətinin göstəricisi olub, harada doğulmasından, yaşayıb-yaratmasından asılı olmadan onu ümumtürk mədəniyyətinin ortaq dəyəri hesab etməyə imkan verir. Gülşəninin həyatını doğumdan ölümə qədər “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərində təsvir etmiş Muhyi və “Ləməzat” müəllifi Hulvi Gülşəninin soyunu Məhəmməd peyğəmbərə deyil, Oğuz ataya bağlayırlar⁶⁶. Tarixçi Faruk Sümer bunu “*Ağqoyunlular dövründə milli şüurun formalaşması (xüsusən Uzun Həsən dövründə) və bunun din adamları üzərində də təsirli olması*” ilə əlaqələndirir⁶⁷.

Türk ədəbiyyatı tarixi baxımından İbrahim Gülşəni:

- Ərəb dilində yazmış türk ədəbiyyat nümayəndələri arasında ən zəngin yaradıcılığa sahib şairdir;
- Təsəvvüf-təkkə ədəbiyyatında yeni bir cığır açmışdır;
- Şərqi hər üç dilində dolğun əsərlər yazmışdır;
- Türkcə əsərlərində türkdilli təsəvvüfi şeirin ən güclü nümayəndəsi Yunus Əmrənin; farsca əsərlərində bu dildə yaranmış təsəvvüfi şeirin ən parlaq təmsilçisi Mövlananın; ərəbdilli əsərlərində də ərəbdilli təsəvvüfi şeirin sultanı sayılan İbnül-Farizin nəfəsi sezilir – hər bir dildə olan yaradıcılığı olduqca özünəməxsusdur.
- Ağqoyunlu, Osmanlı, Misir Məmlük dövlət adamları arasında ona xüsusi rəğbət bəsləyənlər olmuşdur (Uzun Həsən, Sultan Səlim, Süleyman Qanuni, Məmlük sultanı Qansuh Qavri).
- İbn Ərəbi fəlsəfəsini izləmiş türk sufi şairlərdən biridir.
- Ailəsi, qohumları, müridləri onun təsəvvüfi və ədəbi təcrübəsini davam etdirmiş, özündən sonra da ədəbi

---

⁶⁶ Muhyi, G. Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşeni (haz: Koç M., Tanrıverdi E.) / Muhyi, G. – İstanbul: TYEKB, – 2014, – s.44; Hulvi, M.C. Lemezati-i Hulviyye ez Lemezati-Ülviyye (Büyük Velilerin Tatlı Halleri) // M.C.Hulvi. (hazırlayan: Mehmet Serhan Tayşi), – İstanbul, – 1993, – s.523; Hocaşade, A. H. İbrahim Gülşeni / A.H.Hocaşade. – İstanbul, – 1904/05, – s.4

⁶⁷ Bax: Konur, H. İbrahim Gülşəni. Hayatı, eserleri, tarikatı / Konur, H. – İstanbul: İnsan yay, – 2000, – s.94.

ənənələrini yaşatmışlar.

- Qurduğu təriqətin üsulları da ədəbiyyat və incəsənətlə bağlı olmuş, məclisləri şeir və musiqi ilə müşayiət olunması səbəbilə daha çox insanı özünə cəlb etmişdir.
- Osmanlı ziyalıları arasında tərəfdarı çox olmuşdur.

Birinci fəslin ikinci paragrafı “**Ədibin həyatı**” adlanır. Burada şairin həyatı doğumundan ölümünə qədər həm mənqəbələrə, həm digər tarixi qaynaqlara əsasən təsvir edilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, əksər qaynaqların məlumatına əsasən, Qara Amiddə (Diyarbəkir) hicri 826 (m: 1423) yaxud 836-cı (m: 1433) ildə doğulmuşdur. Lakin Konurun təsbitinə əsasən, Muhyinin, İbrahimin atası Şeyx Məhəmməd əl-Amidin Sultan Həməzin dövründə yaşadığına və İbrahim iki yaşında ikən dünyadan köçdüyünə dair qeydini⁶⁸ nəzərə alsaq “*ən erkən 836-cı ildə dünyaya gəlmişdir*”⁶⁹. Hicri 838 (1435), 858-ci (1454) illər də doğum tarixi variantlarından⁷⁰. Ədibin babası bölgə xalqı içərisində tanınmış ziyalı, atası Məhəmməd əl-Amidi isə fiqh və məntiqə dair əsərlər yazan bir alim olmuşdur⁷¹.

15 yaşına çatdıqda mədrəsə təhsili üçün Mavəraünnəhrə tərəf yola çıxmış, əmisi bu yoldan döndərməyə çalışsa da müvəffəq ola bilməmişdir⁷². Təbrizdə Uzun Həsənin qazıəskəri Mövlana Həsən ilə qarşılaşmış və o, gənc İbrahimi oğulluğa götürərək, Təbrizdə qalib elm təhsil etməyə razı salmışdır. Mənaqibnamədə bəhs olunan Uzun Həsən adına yazılmış yalan zülmnaməni məhv etməsilə sultanla tanışlığı başlayan Gülşəniyə bir müddət sonra ən

---

⁶⁸ Muhyi, G. Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşəni (haz: Koç M., Tanrıverdi E.) / Muhyi, G. – İstanbul: TYEKB, – 2014,–s.44-45.

⁶⁹ Konur, H. İbrahim Gülşəni. Hayatı, eserleri, tarikatı / Konur, H. – İstanbul: İnsan yay, – 2000, – s.105.

⁷⁰ Yazıcı, T. Gülşəni ve Tarikatı (mezuniyet tezi)/ T.Yazıcı.–Ankara,–1951, –s.87-88; Musabəyli, A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türkcə “Divan”ı [2 cildə] / A.Musabəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012,–I cild, s.72; Azamat, N. İbrahim Gülşəni / TDVİA, c. 21, –İstanbul,–2000,–s.301-302.

⁷¹ Muhyi, G. Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşəni (haz: Koç M., Tanrıverdi E.) / Muhyi, G. – İstanbul: TYEKB, – 2014,–s.46.

⁷² Muhyi, G. Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşəni (haz: Koç M., Tanrıverdi E.) / Muhyi, G. – İstanbul: TYEKB, – 2014,–s.51.

ali “tərخان”⁷³ rütbəsi verilmiş, bir çox məsuliyyətli vəzifələr tapşırılmışdır.

Gənc Gülşəni Uzun Həsənin qardaşı Üveys (-1475) vasitəsilə mənəvi axtarış və boşluq halında ikən Dədə Ömər Rövşəni ilə tanış olmuş və onun irşad həlqəsinə qoşulmuşdur. Ölümünə yaxın Dədə Ömər Seyid Yəhya Bakuvinin səccadəsini İbrahimə verərək onu öz postnişini elan etmişdir.

Gülşənin sarayla yaxınlığı Uzun Həsənin oğlu Sultan Yaqubun dövründə də davam etmişdir. 1501-ci ildə Təbriz Səfəvilərin idarəsinə keçdikdən sonra İbrahim Gülşəni Əcəmdən köç etmək fikrinə düşmüşdür. Öncə Diyarbəkirə, oradan Qüdsə keçmiş⁷⁴, lakin Qüdsdə çox qalmayıb Misirə yollanmışdır⁷⁵. Məmlüklər Osmanlı dövlətinə tabe edildikdən sonra Sultan Səlim Misir səfərində Gülşəni ilə görüşmüş və Müəyyədiyyə məscidi yaxınlığındakı boş ərazini ona təxsis etmişdir. Bu ərazidə 1520-25 illər arasında böyük Gülşəniyyə xanəgahı tikilmişdir. Bu külliyyə Misir xalqı arasında “Təkyətül-Gülşəni” olaraq tanınan, Osmanlı fəthindən sonra Qahirədə inşa edilmiş və vəqfiyyəsinə “təkkə” adı verilən ilk dini tikilidir⁷⁶. Şeyx ömrünün sonuna kimi təxminən 10 il orada yaşayıb xalqı irşad etmişdir⁷⁷.

Gülşəni ömrünün sonlarına yaxın, 104 yaşında, gözləri tutuq vəziyyətdə Sultan Süleymanın çağırışı əsasında İstanbula getmişdir. Sultan Süleyman onun gözlərini müalicə etdirmiş və Gülşəni İstanbulda “daraldığını” dilə gətirərək Misirə geri qayıtmışdır⁷⁸.

Hicri 940-cı ilin (m.1534) ilin ramazan ayında Misirdə taun

---

⁷³ Tərخان - qədim türklərdə xüsusi imtiyaza malik olan titul sahibi. Bu titul daşıyıcıları bir çox mükəlləfiyyətlərdən azad və yüksək imtiyazlara sahib idilər.

⁷⁴ Muhyi, G. Menâkib-i İbrâhim-i Gülşəni (haz: Koç M., Tanrıverdi E.) / Muhyi, G. – İstanbul: TYEKB, – 2014, –s.257

⁷⁵ E.ə., s.264.

⁷⁶ Konur, H. İbrahim Gülşəni. Hayatı, eserleri, tarikatı / Konur, H. – İstanbul: İnsan yay, – 2000, – s.130.

⁷⁷ Musabəyli, A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türkcə “Divan”ı [2 cildə] / – Bakı: Elm və təhsil, – I cild, – 2012, – s.72-82.

⁷⁸ Konur, H. İbrahim Gülşəni. Hayatı, eserleri, tarikatı / Konur, H. – İstanbul: İnsan yay, – 2000, – s.126-128.

xəstəliyi yayılmış, həmin il Gülşəni vəfat etmiş və külliyyəsində dəfn olunmuşdur.⁷⁹

“Ədibin yaradıcılığı” adlı üçüncü paraqrafda Gülşəninin ümumi yaradıcılığına nəzər salınmış, türkcə, farsca və ərəbcə əsərləri haqqında müxtəsər məlumat verilmişdir. Ədib klassik Şərq ədəbiyyatı ənənələrinə sadıq qalaraq hər üç dildə əsər yazmış, məsnəvi, qəsidə, qəzəl, rübai janrlarına müraciət etmişdir. Əsərləri arasında türkcə olanlar bunlardır: Divan, “Raznamə”, “Pəndnamə”, “Çobannamə” məsnəviləri və “Təhqiqati-Gülşəni” adlı şeirlər toplusu.

Divan, “Mənəvi və ya əl-Mənəviyyəl-Xəfiyyə”, “Kənzül-cəvahir” Gülşəninin elm aləminə məlum olan farsca əsərləridir. Mütəxəssislər Gülşəninin farsca divanının və “Mənəvi” adlı məsnəvisinin Mövlananın “Divani-kəbir”i və “Məsnəvi” əsəri səviyyəsində olduğunu qeyd edirlər. Təəssüf ki, indiyə qədər əhatəli tədqiqə cəlb olunmamışdır.

Orta əsrlərdə türk və fars dillərində divan tərtibi aktual olsa da, ərəbcə divan yazmaq olduqca çətin və məsuliyyətli iş sayılırdı. Çünki qrammatik-ləksik xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq ərəb dili nəsrə daha çox yarayır və elmin dili hesab olunurdu. Odur ki, klassik ədəbiyyat araşdırmalarında əksərən türk-fars qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinə yer verilir, ərəb ədəbiyyatı ilə türk ədəbiyyatı arasında birbaşa qarşılıqlı təsirin daha zəif olduğu düşünülür.⁸⁰ Halbuki, diqqətlə incələndikdə bu əlaqənin zənn edildiyi qədər zəif olmadığını müşahidə etmək mümkündür. Sərhədlərin deyil, mədəniyyətin söz sahibi olduğu Şərqdə az da olsa ərəb dilində divan yazmış türk ədəbiyyatı nümayəndələrinə rast gəlmək mümkündür.

Qeyd etdiyimiz kimi, ədibin ərəb dilində elm aləminə məlum yeganə əsəri divanıdır. Ərəb dilində təsəvvüfi divan yazmaq onu göstərir ki, Gülşəni dilin özünə və eləcə də əruzun incəliklərinə dərinlənən vaqif olmuşdur. Həmçinin, mənəvi təkamüldə yüksəlişi

---

⁷⁹ Gülşəni, M. Menakıb-ı İbrahim Gülşəni / Haz: Mustafa Koç, Eyyüb Tanrıverdi, – İstanbul: Türkiye Yazma eserler Kurumu Başkanlığı yayımları, – 2014, – s.362.

⁸⁰ Saraç, Y. Tasavvuf edebiyatına ait temel bir metin ve türk edebiyatına yansımaları // – İstanbul: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, – 2012. № 30, – s. 446.

şeyrlərinin fəşahətinə təsir etmişdir.

Tədqiqat işinin ikinci fəslə "İbrahim Gülşəninin ərəbcə yaradıcılığı. "Divan"ı və onun nüsxələrinin tekstoloji-paleoqrafik xüsusiyyətləri" adlanır. Bu fəsil üç paraqrafdan ibarətdir. Birinci paraqraf "Divanın əlyazma nüsxələri" adlanır və iki bənddən ("Ankara nüsxəsi" və "Bakı nüsxəsi") ibarətdir. Dissertasiyanın tədqiq obyektini olan İbrahim Gülşəninin ərəbcə divanının iki əlyazma nüsxəsi mövcuddur: Bunlardan biri prof. Azadə Musabəylinin AMEA Əlyazmalar İnstitutunda B-778 şifrli əlyazmada Rövşəninin divanı ilə birlikdə üzə çıxardığı nisbətən natamam nüsxədir. İkinci, bizə məlum olan nüsxə Təhsin Yazıcıının bu divanın yeganə nüsxəsi olaraq qeyd etdiyi Ankara Universiteti Dil, Tarix, Coğrafiya fakültəsi kitabxanasında saxlanılan kitabçı Cavad Purdan satın alınmış nüsxə -Üniversite A421 şifrli daha sağlam əlyazmadır. 2006-cı ildə Türkiyəli ərəbşünas alim Abdullah Kızılcık Ankara nüsxəsini 50 səhifəlik təqdim yazısı ilə Dəməşqdə nəşr etdirmişdir⁸¹.

Ankara nüsxəsi. A421 şifrli əlyazma 86 vərəqdir (172 səhifə) və baş qismi mövcuddur. Hər iki üzünün cildi vardır, cildi qəhvəyi rəngli dəridir, ortasında basma şəmsəsi vardır, kənarları bir qədər yeyilmişdir, 1b vərəqində kitabın adı və müəllifi yazılmışdır.

حکم ازلیٰ ابدأً فاض   misrası ilə başlayır və
به misrası ilə başa çatır.

Bakı nüsxəsi. AMEA Əlyazmalar İnstitutunda B-778 şifrli əlyazmanın birinci bölümündə 1a-31b vərəqlərində yer almışdır. Həcmi 31 vərəq, 62 səhifədir. Sonradan bərpa olunaraq albalı rəngli dəri cildə tutulmuşdur. Frontispisi yoxdur və əvvəlindən bir neçə vərəq çatışmır. Bütün səhifələr qırmızı rəngli mürəkkəblə çərçivəyə alınmış, iki sütunda yazılmışdır. Vərəqlərin ölçüsü 12,5x21,5 mətn ölçüsü 7,5x16 sm-dir. Köçürülmə tarixi kağızdakı su nişanlarında 1580-85-ci illərə təsadüf edir. Sətirlərin sayı hər səhifədə ənənəvi üslubda 19x2=38 misra (19

---

⁸¹ Kızılcık, A. Divanu-İbrahim Gülşeni / – Dəməşq, – 2006.

beytdir). Əlyazmadakı mətnin əvvəli və sonu yoxdur⁸².

Mənbələrdə on min beytlik təqdim edilən divan 2 irihəcmli qəsidə, 56 qəzəl və 171 rübaini ehtiva edir. Bakı və Ankara nüsxələrinin müqayisəsi zamanı üzə çıxarılmışdır ki, Bakı nüsxəsi Ankara nüsxəsinin 53-cü vərəqindən başlayır. Ankara nüsxəsi 86 vərəqdır, baş qismi vardır, sondan bir və ya bir neçə vərəq düşmüşdür, eləcə də mətnin içərisində 7 yerdə vərəq düşdüyü müşahidə edilir. Bakı nüsxəsində qəsidələr yoxdur. Ankara nüsxəsinin 47a səhifəsində ikinci qəsidə tamamlanır və qəzəllər başlayır.⁸³

İki nüsxənin mətninin ilkin müqayisəsi aralarında ciddi bir fərq olmadığını göstərmişdir. Mənbələrin qeyd etdiyi kimi şair ərəbcə divanını “Xəlil” təxəllüsü ilə yazmışdır. Divanın Ankara nüsxəsində onun Şeyx İbrahim Gülşəniyə aid olması haqqındakı məlumat əsərlə yanaşı bu təxəllüsün də ona mənsubiyyətini doğrulayır. Təəssüf ki, kataloqlara düşməsə belə Misirdə bir nüsxəsinin tapılacağına dair ümidimiz yerində aparılan araşdırmalar nəticəsində özünü doğrultmadı.

Divanın son qismi hər iki nüsxədə yarımçıq olduğundan onu Ankara nüsxəsinə əsasən tədqiqata cəlb etmişik. Bu nüsxədə ümumilikdə 9789 misra olsa da pavərəqlərin sətirbaşları ilə uzlaşmamasından ortadan vərəq düşdüyü aydın olur; əksik səhifələrdən bəzisi Bakı nüsxəsi ilə tamamlansa da bir hissəsi məchul qalmaqdadır. Düşən vərəqləri də hesaba qatdıqda on minə yaxın misra alınır.

İkinci fəslin ikinci paragrafı **“Divanın strukturu”** (“Qəsidələr”, “Qəzəllər”, “Rübailər” adlı üç bənddən ibarətdir) adlanır.

Divan klassik üslubda qəsidə, qəzəl, rübailər olaraq ardıcıl tərtib olunmuşdur. Divanda iki qəsidə yer alır. Yuxarıda qeyd

---

⁸² Musabəyli, A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türkcə “Divan”ı [2 cildə] / – Bakı: Elm və təhsil, – I cild, – 2012, – s.113

⁸³ Əliyeva, F. Misirdə Türk şair Bərdəli İbrahim Gülşəninin ərəbcə qəzəlləri // “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” adlı AMEA-nın 70. Əlyazmalar İnstitutunun 65 illik yubileyinə həsr olunmuş XIV Respublika elmi konfrans, –Bakı, –2015, – s.144.

etdiyimiz kimi, qəsidələr yalnız A nüsxəsində mövcuddur. Ədibin divanında yer alan birinci qəsidə (ساقی شراب وصلی ناول بهجر ذات) mətləli qəsidədir. 1152 beytdir. 34 vərəqdə, 1b-36a yarpaqları arasında yerləşmişdir. Qəsidə hər yarpaqda iki sütun şəklində, hər sətirdə iki misra-bir beyt olmaqla yazılmışdır. Nəsx xəttilədir. 1b yarpağı bəsmələdən sonra 13 sətir, qalan səhifələr 17 sətir və 36a nömrəli son səhifə bir sətirdə bir misradan ibarətdir. Beyt sayı sonuncu tək misranı saymasaq ümumilikdə 1152-dir. 12b, 31b və 35b yarpaqlarından sonra vərəq düşümü müşahidə olunur. 17a və 17b tam hərəkələnilib və mürəkkəbin rəngi də açıq olduğu üçün sonradan yapışdırıldığı ehtimal oluna bilər. Nazik ucluqla bir az da səliqəsiz yazılıb. Qəsidənin qalan qismi, əsasən kəlimə sonları arasında hərəkələnmişdir. Qəsidələrin hər ikisi taiyyə olsa da vəznləri müxtəlifdir.

Divan bu qəsidələrlə başladığı üçündür ki, bir çox mənbələr, qafiyəyə və məzmunu baxaraq, Gülşəninin ərəbcə divanının Sultanül-aşiqin İbnül-Farizin “Taiyyə”sinə nəzirə yazıldığını söyləmişlər. Bunun bir səbəbi də İbnül-Farizin “Nəzmüs-süluk” adlandırdığı və süluka girən talibin uymalı olduğu mətləblərdən bəhs edən “Qəsidətüt-taiyyə”si kimi İbrahim Gülşəni də birinci qəsidəsində təriqətə girmək istəyən taliblərə ibadətlərin batini mənalərini rəmzlərlə izah edir. Ümumiyyətcə, Gülşəni bütün divan boyunca çox məharətlə rəmzi dil istifadə edir. İlk qəsidəsində fikrini rəmzi dillə çatdırdığını özü də söyləyir.

جل الكلام عنا من فهم ذي بيان
مرموزنا مستر من اشهر اللغات

Bizim sözüümüz bəyana sığmadı,

Rəmzlərimiz ən məşhur dillərdən belə gizli qaldı [A, 5a]

Divanın üslubu axıcıdır, bədii ifadə və təsvir vasitələrilə zəngindir, qəsidələrin həcmnin böyüklüyünə baxmayaraq şair qafiyə sıxıntısı çəkməmiş, bəzi qafiyələri təkrarlasa da məzmunun fərqli olmasına diqqət etmişdir. Divanın bir mürşid tərəfindən müridlərinə yol göstərmək məqsədilə yazıldığı nəsihətamiz üslubundan da bəlli olur. Beytlərinə “ey talib, ey salik” kimi

xitablarla başlaması bunu deməyə əsas verir⁸⁴.

Məzmunu etibarilə qəsidə Seyid Yəhya Bakuvinin “Adabulvudu vəs-salat” risaləsilə də oxşar məqamlara sahibdir. Bu iki əsəri müstəqil bir məqalə şəklində tədqiqə cəlb etmişik.⁸⁵

Qəzəllər: paleoqrafik-tekstoloji və filoloji təhlili. XIII əsrdən şöhrətini müəyyən qədər itirən qəsidə janrının yerini qəzəl tutmağa başlamış və xalq arasında yayılmışdı. Səlis, rəvan, axıcı üslubda əvvəllər əsasən eşq, məhəbbətin tərənnümünə həsr olunan qəzəl janrında sonradan ideoloji məzmununda da nümunələr yaranmağa başladı⁸⁶.

XV əsr türk ədəbiyyatında aktual olan bu janra Gülşəni də müraciət etmişdir. Divanın iki nüsxəsində ümumilikdə 56 qəzəl vardır. Bunlardan ikisi yarımçıqdır. Bakı nüsxəsində qəzəllər qırmızı çərçivə içərisində qırmızı mürəkkəblə yazılmış başlıqlarla ayrılmışdır. Ancaq Ankara nüsxəsində düz mətn şəklində yazılmış, bir sətir ara ilə yeni qəzələ keçilmişdir. Odur ki, bəzən iki qəzəli bir-birindən ayırmaq mümkün olmur. Bunu Abdullah Kızılcıkın nəşrində görürük: A/63b-64a səhifələrində yerləşən 39-cu qəzəlin 64b-dən başlayan qismini yeni qəzəl kimi dərc etmişdir. Lakin Bakı nüsxəsinə əsasən, onun öncəki qəzəlin davamı olduğu anlaşılır. (B/12a). Eləcə də 44 və 45-ci qəzəlləri birləşdirib bir qəzəl kimi təqdim etmişdir. Belə hallarda “B” nüsxəsi köməyimizə yetir.

“B” nüsxəsindəki başlıqlara gəlincə, xüsusi adlar şəklində deyil, “Bu da onun təcəlliyyatındandır”, “Bu da onun hallarından bəhs edir”, “Bu da onun müqəddəs nurlarındandır” şəklindədir. “B” nüsxəsindəki bütün qəzəllər belə sərlövhə ilə başlayır, təəssüf ki, ikisini əlyazmanın vəziyyətinə görə oxumaq mümkün olmadı.

---

⁸⁴ Seyidova, F. XVI əsr Azərbaycan divan ədəbiyyatının nümayəndəsi İbrahim Gülşəni Bərdəi və onun ərəbcə yaradıcılığı //– Bakı: Journal of Baku Engineering University, Philology and Pedagogy, – 2021, Volume 5, Number 2. – s.95-103, – s.99.

⁸⁵ Seyitova, F. Esrârü’L-Vudû Üçgeni: Seyyid Yahya Eş-Şirvânî, Cemâl El-Halvetî ve İbrâhim Gülşenî // Uluslararası Türk Dünyaları Araştırmaları Dergisi, – Türkiyə, – 2024, – № 8(1), – s.1-16.

⁸⁶ Süleymanova. Qəzəl XV əsr Azərbaycan poeziyasının əsas janrı kimi // Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2012. №3, s.34-39.

Qəzəllər “A” nüsxəsində 46b-70b səhifələrində, “B” nüsxəsində isə 1a-19a səhifələrində yer almışdır. Qəzəllər müzare, rəməl, həzəc, mütəqarib, münsərih bəhrlərindədir. Ən uzun qəzəli 34, ən qısa 6 beytdir.

Rübailər: paleoqrafik-tekstoloji və filoloji təhlili. Klassik Şərq ədəbiyyatında istər divan sistemi daxilində, istərsə də müstəqil əsər olaraq rübailərdən mürəkkəb çoxsaylı nümunələr mövcuddur.

Qeyd etdiyimiz kimi, iki nüsxənin müqayisəsi nəticəsində ümumilikdə 171 rübai təsbit edilmişdir. Bakı nüsxəsində əlyazma kitabının 19a yarpağından başlanan rübailər “Və ləhu rübaiyyat” başlığı altında qəsidə və qəzəllərdən ayrılmış və 31b yarpağına qədər davam etmişdir. Həmçinin, qırmızı mürəkkəblə çəkilmiş çərçivə içərisinə alınmışdır. Ankara nüsxəsində isə, xüsusi başlıq ayrılmamış, 70b yarpağında qəzəllərin ardınca birbaşa rübailərə keçilmiş və 84b yarpağında başa çatmışdır. Bu səhifələnmə əlyazma kitabının səhifələrinə əsasəndir. Ankara nüsxəsində 159 tam və bir rübainin ilk beyti vardır. 71b yarpağından sonra vərəq düşümü mövcuddur. Vərəq düşmə hadisəsi pəvərəq uzlaşmazlığı nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir. 11 rübai olan iki yarpaq düşmüşdür, bu əksik rübailər Bakı nüsxəsin ilə tamamlanmışdır. Bakı nüsxəsində isə, 167 tam rübai təsbit edilmişdir. Bakı nüsxəsində olmayan 3 tam bir yarım rübai Ankara nüsxəsindən tamamlanır. Və yekun olaraq 171 tam rübai və bir beyt ortaya çıxır⁸⁷.

Tədqiqat işinin üçüncü fəslə **“İbrahim Gülşəninin ərəbcə divanının poetik-üslubi xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu fəsil dörd paraqraftan ibarətdir. Birinci paraqraf **“Divanın ideya-bədii qaynaqları, mövzu və motivləri”** adlanır. Üç dildə yaranıb ərsəyə gəlmiş Şərq ədəbiyyatı dedikdə Hindistandan İrana, Türkünstandan Ərəbistana uzanan, islamdan öncəki və sonrakı dövrə aid ədəbiyyat nəzərdə tutulur. Tanpınarın ifadəsilə, bir düyü danəsinə bir ayə yazacaq qədər incə estetikaya sahib Şərq-islam mədəniyyətinin ən

---

⁸⁷ Seyidova, F. XVI əsr Azərbaycan divan ədəbiyyatının nümayəndəsi İbrahim Gülşəni Bərdai və onun ərəbcə yaradıcılığı //– Bakı: Journal of Baku Engineering University, Philology and Pedagogy, – 2021, Volume 5, Number 2. – s.95-103, – s.101.

vacib ideya qaynaqlarından biri, heç şübhəsiz, təsəvvüf olmuşdur.

Şairin ərəbcə divanında ümumiləşdirə biləcəyimiz bu mövzular işlənmişdir:

- İlahi eşq
- İbadətlərin batini mənaları
- Sufinin kamilləşmə prosesində keçdiyi hallar və məqamlar
- Kamilləşmək üçün irşad və təlimatlar
- Dünya və üqba həyatı

Bir çox sufi şairlərin əsərlərində həm təsəvvüfi həm də dünyəvi mövzular çulğışmış olaraq işləndiyi halda, bəziləri sırf təsəvvüfi motivlərə söykənir. İbrahim Gülşəninin də ərəbcə divanını bu ikinci qrupa daxil edə bilərik. Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, ərəbcə, Misirdə təkkəsini qurduqdan sonra yazılması, müraciət formalı şeirlərin çoxluğu və s. bu kimi amillərə əsasən, divanın irşadi məqsədlə, saliklərə təlimat kimi yazıldığı hiss olunur. Şairin türkcə və farsca əsərlərini incələdikdə, orada bəşəri motivlər kifayət qədərdir. Lakin bu divan əməli təsəvvüfün anladan bir divan olaraq şərh edilməlidir, çünki əsasən şairin tələbələri, dərvişləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

“Divanda işlənmiş bədii ifadə və təsvir vasitələri” adlı ikinci paragrafda “Divan”ın sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə nəzər salınmışdır. Klassik ədəbiyyatın əruz vəznində divan yazmış şair bir çox bədii ifadə və təsvir vasitələri ilə divanın bəlağətini artırmışdır. Ərəb dilində divan bağlamağın çətinliyindən daha öncə bəhs etmişdik, həm qrammatik xüsusiyyətlərin, həm də lüğət tərkibinin zənginliyinə əsasən bu dildə əruzda şeir yazmaq üçün hərtərəfli biliyə sahib olmaq gərəkdir. Şair təzadlar, məcaz, istiarə, təşbeh kimi bədii ifadə vasitələrinə müraciət etmiş, daha öncəki bədii nümunələrdə rast gəlinməyən orijinal örnəklər vasitəsilə əsərin dil və üslubunu zənginləşdirmiş, poetik leksikasına yeni mənalar qazandırmışdır.

“Özündən öncəki bədii-təsəvvüfi irslə bağlılığı” adlı üçüncü paragrafda ümumi olaraq şairin təsirləndiyi mütəsəvvif sələflərindən – Mövlana Cəlaləddin Rumi, Seyid Yəhya Bakuvi, Dədə Ömər Rövşəni, Yunus Əmrə, Nəsimi, İbnül-Farizdən bəhs olunmuş; xüsusi olaraq ərəbcə yaradıcılığına təsir etmiş İbnül-

Fariz və İbn Ərəbi üzərində durularaq müqayisələr aparılmışdır.

“Ənənələri və davamçıları” adlanan dördüncü paragrafda isə şairin yetirmələri, məktəbini Osmanlıya və oradan bütün dünyaya yaymış tələbələrindən, müridlərindən bəhs olunur. Gülşəniyyə təriqətinin mənsubları arasında şairlər digər təriqətlərlə müqayisədə daha çox olub, daha rəngarəng irs qoyub getmişlər.

Tədqiqat işinin “Nəticə” bölməsində işin gedişatında əldə olunmuş aşağıdakı nəticələr öz əksini tapmışdır:

1. Dissertasiya işində türk sufi ədəbiyyatının zəngin yaradıcılığa sahib şairinin ümumi portreti yaradılmış, daha öncə Azərbaycanda prof.Azadə Musabəyli, Türkiyədə prof.Tahsin Yazıcı və prof.Himmet Konurun geniş araşdırdığı bu müəllif haqqında həmin tədqiqatçılar tərəfindən müraciət olunmamış qaynaqlar bir araya gətirilmiş, ən son araşdırmalar barədə məlumat verilmişdir.

2. Tədqiqat nəticəsində İbrahim Gülşəninin orta əsrlər türk ədəbiyyatında ərəbcə yazmış şairlər arasında (Muğləsi Bərdəi, Musa Şəhavət, İsmayıl b Yəsar, Əbul-Ammas əl-Ama, Zülfüqar Şirvani, Xaqani, Qazi Bürhanəddin, Hamidi, Nəsimi) ən zəngin ədəbi yaradıcılığa sahib olduğu aşkar edilmişdir.

3. Ərəb dilində yaranmış türk ədəbiyyat nümunəsi olaraq Gülşəninin ərəbcə “Divan”ının bənzərləri arasında ən mürəttəb, klassik ənənəyə uyğun olduğu üzə çıxarılmışdır.

4. Əsərin elm aləminə məlum olmayan ikinci nüsxəsi ətraflı tədqiqə cəlb edilərək tekstoloji-paleoqrafik cəhətdən incələnmiş, xüsusiyyətləri dissertasiyada digər nüsxə ilə müqayisəli şəkildə dərc edilmişdir.

5. “Divan”ın Ankara nüsxəsi əsasında tərtib edilmiş natamam mətni Bakı nüsxəsi əsasında tamamlanmış və daha təkmil mətn qurulmuşdur. Eyni zamanda iki nüsxə arasındakı nüsxə fərqləri də üzə çıxarılmışdır.

6. Türk təsəvvüf ədəbiyyatına çoxşaxəli tədqiqatlar üçün başlanğıc rolu oynayacaq yeni mənbə təqdim edilmiş və “Gülşənilik” sufi məktəbinin özünəməxsus aspektlərinin üzə çıxarılmasına şərait yaradılmışdır.

7. “Divan” haqqında qaynaqlarda, xüsusən ərəb mənbələrində

olan yanlış dəyərləndirmələrə açıqlama verilmiş, əsərin dilinin zəif olduğu barədə iddiaların əksi sübut olunmuşdur.

8. “Divan”ın filoloji tədqiqi aparılmış, strukturu, vəzn və qafiyə sistemi, məzmunu, mövzuları, poetik-üslubi xüsusiyyətləri klassik ənənəyə müvafiq surətdə incələnmişdir. Qəsidələr, qəzəllər və rübailər müvafiq başlıqlar altında filoloji baxımdan şərh olunmuşdur. Əsərin poetikası, bədii ifadə və təsvir vasitələri nümunələrlə şərh olunmuşdur.

9. “Divan”ın ideya-bədii qaynaqları araşdırılaraq əsas mövzu və motivləri üzə çıxarılmış, təsəvvüf fəlsəfəsinin şairin əsas ilham qaynağı olduğu aşkarlanmışdır. İlahi eşq və şairin təsəvvüfi təcrübəsi üzərində qurulan divanın klassik ədəbiyyatımızın maraqlı örnəklərindən olduğu üzə çıxarılmışdır.

10. Ədibin özündən sonra davam etdirilmiş ədəbi-təsəvvüfi irsi, yayılma arealı, davamçıları haqqında məlumat verilmişdir.

DISSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU AŞAĞIDAKI ELMİ NƏŞRLƏRDƏ ÖZ ƏKSİNİ TAPMIŞDIR:

1. Əliyeva, F. Gülşəninin yaradıcılığında Quran və hədislərdən iqtibaslar (Türkcə divanı əsasında) // Akademik Vasim Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransı, – Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, – 2012, –s.287-289.
2. Əliyeva, F. Gülşəni Bərdənin ərəbcə divanının yeni əldə olunmuş Ankara nüsxəsindən bəzi açıqlamalar // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri XIII Respublika Elmi Konfransı, – Bakı: Elm və Təhsil, – 2013, – s.191-193. (<https://muhaz.org/xiii-respublika-elmi-konfransn-mater-i-allari-bak-24-may-2013.html?page=28>)
3. Seyidova, F. Şeyx İbrahim Gülşəninin ərəbcə divanının Ankara nüsxəsindən ilkin bilgilər // “Azərbaycan Şərqsünaslıq elminin inkişaf yolları” adlı Beynəlxalq Elmi Konfrans, –Bakı, – 2013, – s.191-193.
4. Əliyeva, F. Misirdə türk şair: Bərdəli İbrahim Gülşəni və onun ərəbcə divanı // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş “Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq elmi konfransı”, –Bakı, –2014, –s.405-406.
5. Əliyeva, F. İbrahim Gülşəni Bərdənin ərəbcə divanından // “Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, –Bakı, –2014, – s.151-154.
6. Əliyeva, F. Misirdə Türk şair Bərdəli İbrahim Gülşəninin ərəbcə qəzəlləri // “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” adlı AMEA-nın 70, Əlyazmalar İnstitutunun 65 illik yubileyinə həsr olunmuş XIV Respublika elmi konfrans, –Bakı, –2015, –s.144-146. (ortaesrlər.pdf manuscript.az)
7. Алиева, Ф. Турецкий поэт в Египте Бардали Ибрагим Гулшани // “Языки и литературы тюркских народов”. Международная научная конференция, посвященная 180-

- летию создания кафедры тюркской филологии СПбГУ, – Санкт-Петербург, – 2015, – s.5-6 (https://orient.spbu.ru/books/languages_literatures_turkic-peoples-2015/4/)
8. Əliyeva, F. Əlyazmalardakı rübailəri əsasında İbrahim Gülşəninin ərəbcə yaradıcılığının tədqiqi //– Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutu. “Elmi əsərlər”, – 2016. № 1, – s.69-79. (<https://www.manuscript.az/elmies/espdf/ES1-2016.pdf>)
  9. Əliyeva, F. Azərbaycanlı şairin ərəbcə əlyazma Divanının Şam nəşri //–Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutu. “Əlyazmalar yanmır” elmi məqalələr toplusu, – 2016. № 1, – s.78-81. (<https://www.manuscript.az/mdb/mdpdf/MDB1-2016.pdf>)
  10. Seyidova, F. XVI əsr Azərbaycan divan ədəbiyyatının nümayəndəsi İbrahim Gülşəni Bərdəi və onun ərəbcə yaradıcılığı //–Bakı: Journal of Baku Engineering University, Philology and Pedagogy, –2021, Volume 5. Number 2. –s.95-103 (file:///C:/Users/tq/Downloads/Filologiya_2021_2.pdf)
  11. Seyitova, F. İki El Yazma Nüsha Esasında İbrâhim Gülşənî'nin Arapça Dîvanı //– Türkiyə: Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, –2022, 6 (4). –s.1972-1988. (Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi » Makale » İki El Yazma Nüsha Esasında İbrâhim Gülşənî'nin Arapça Dîvanı (dergipark.org.tr))
  12. Seyidova, F. Şərq ədəbiyyatının “sultanul-aşiqin”i İbnül-Fariz və Bərdəli İbrahim Gülşəninin “Taiyyə” qəsidələrinin müqayisəsi //–Bakı: Journal of Baku Engineering University, Philology and Pedagogy 2023, Volume 7.–Number 1, –s.110-116. (Filology_Volume7_Num1 (1).pdf)
  13. Seyitova, F. Memlüklülər Mısır'ında bir Acem tarikatı: Gülşənilik // Efes International Scientific Research And Innovation Congress, – İzmir, – 2024, – s.495-498. (d0a9b7_603ddea94d26482a93a0eebe952c8bbf.pdf (ubakkongre.com))
  14. Seyidova, F. XV-XVI əsrlər ərəb dilində yaranmış türk ədəbiyyatının iki təmsilçisi Füzuli və Gülşəni // “Füzuli poeziyası irfan və mənəvi dəyərlər işığında” adlı beynəlxalq elmi simpozium, – Bakı, – 2025, – s.250-257.

15. Seyitova, F. Esrârü’L-Vuđû Üçgeni: Seyyid Yahya Eş-Şirvânî, Cemâl El-Halvetî ve İbrâhim Gülşenî // Uluslararası Türk Dünyaları Araştırmaları Dergisi, – Türkiyâ,– 2024,– № 8(1),– s.1-16. (Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi » Makale » “ESRÂRÜ’L-VUĐÛ” ÜÇGENİ: SEYYİD YAHYA EŞ-ŞİRVÂNÎ, CEMÂL EL-HALVETÎ VE İBRÂHİM GÜLŞENÎ)

Dissertasiya işinin müdafiəsi 17 mart 2025-ci il tarixində saat 12:00-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun FD 1.18 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1143, Bakı ş., H.Cavid pr. 117, Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. VII mərtəbə, Oxu zalı.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya işi və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 12.02. 2025

Kağızın formatı: A5

Həcm: 44970

Tiraj: 100